الاهي بخش اُچڻ

چپيل سنڌي ادبي تاريخن جو تحقيقي ۽ تنقيدي جائزو

Critical review and research on published Sindhi Literature in order to identify its time/Era

Abstract

Literature and history have a close relationship. Whatever is written in Literature, it is related to history.

When ever some one starts studying history, he must keep in his mind all the incidents, happenings and such social shuffling, occurs in the time, Literature was created. Here the researcher also keeps turning the pages of history.

Some time the true dates are found, and some time the researcher speculates on the basis of his research. Historians, researchers, and writers have tried their best in writing the history of Sindhi Literature, through which the importance and tradition of Sindhi Literature can be estimated today.

No doubt, Literature, itself is a history, because it deals with the emotions of people, and emotions comes from the happenings of daily life, which offenly is focused by historian or writer in different ways.

Here in this article, researcher tried his best to present his critical review on behalf of his research, that how it could be possible for reader to find the historical events and happenings from the literature, he is reading.

Keywords: Sindhi Literature, History, A comparative critical study, Criticism, Abdul Jabar Junejo, Memon Abdul Majeed, Mukhtiar Mallah

ادب ڇاکي چئجي ٿو ۽ ادب ڇا آهي، ان موضوع تي ڪيترن ئي نقادن ۽ محققن پنهنجا پنهنجا رايا پيش ڪيا آهن، ادب اسان جي سماج جو اولڙو آهي. انهيءَ سماج ۾ جيڪي ڪجهہ وهي واپري ٿو، تنهن جو سِڌو سئنون لاڳاپو اسان جي زندگيءَ ۽ سماج سان آهي.

ادب ۽ تاريخ جو پاڻ ۾ گهرو سُٻنڌ آهي، ادب ۾ جيڪو به ڪجهه لکيو ويندو آهي، انهيءَ جو تاريخ سان واسطو هوندو آهي، انهيءَ تحرير مان ئي پروڙ پوندي آهي ته اِهو ادب ڪهڙي دور ۾ سِرجِيو ويو آهي!

ادب جي وصف پيش ڪندي نامور عالم ۽ اسڪالر علامه آءِ آءِ قاضي لکي ٿو ته:

> ”ادب جي معنيٰ آهي ريڙهيون ڏيندڙ ٻار کي پنڌ سيکارڻ“، يا پنهنجي سِڌي اصطلاح موجب چڻ ”اٽڪيل ڪاٺ کي رندو هٽي سِڌو ڪرڻ“ جڏهن ته ساڳئي مضمون ۾ اڳتي لکي ٿو ته: ”اها تحرير جا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري ۽ انهن خوبين جي حاصل ۾ مدد ڪري“ (1)

علامه آءِ آءِ قاضي ان تقرير ۾ جيڪا ادب جي وصف پيش ڪري هڪ نئين راهه هموار ڪئي ۽ سوچ جو نئون ٻج ڇٽيو ۽ سِلو انگورجيو ڇاڪاڻ ته ادب ۾ واڌارو ۽ سڌارو يا ترقي هڪدم نه پر وقت جي وهڪري سان گڏ پئي ٿيندي آهي.

ادب جون پاڙون تاريخ ۽ تاريخي حوالن سان پختيون ٿينديون آهن، جيڪڏهن لوڪ ادب کي به اسان مثال جي طور تي پيش ڪيون ٿا ته ان مان به اسان کي تاريخ جو اولڙو ملي ٿو. انساني شعور ڪهڙي دور ۾ ڪيتري ترقي ڪئي آهي، داستان، قصا، واقعا، اسان جي تاريخ جي ارتقا جا سرچشما آهن، جيئن جيئن وقت گُذرندو رهيو آهي، تيئن تيئن ادب ۾ تاريخ جي اهميت وڌندي رهندي آهي، انهن واقعن، قصن ۽ داستانن مان اسان کي نه رڳو انساني ذهن جي اوسر ملي ٿي، بلڪ تاريخي واقعن ۾ اسان جي سماجي ۽ ثقافتي تاريخ سمايل هوندي آهي.

سنڌي ادب جي تاريخ سهيڙڻ ۾ ڪيترن ئي تاريخدانن، محققن ۽ اديبن پنهنجي وِتَ ۽ وَس آهر ڪوششون پئي ڪيون آهن، جن وسيلي اڄ اسان پنهنجي ادب جي قدامت جو اندازو لڳائي سگهون ٿا. جڏهن به ڪنهن تاريخ کي سهيڙڻ شروع ڪيو آهي ته سڀ کان اول ان سماج جو تاريخي جائزو ورتو ويندو آهي ته سماج ۾ ڪهڙي تاريخي اُٿل پُٿل ٿي آهي، ڪهڙا ڪهڙا واقعا پيش آيا آهن. انهيءَ لاءِ محقق تاريخ جي ورقن کي اُٿلائيندو رهي ٿو. ڪڏهن سچيون تاريخون ملنديون آهن ته ڪڏهن محقق، پنهنجي تحقيق جي بنياد تي قياس آرائي به ڪندو آهي.

تاريخ عام طور ٻن قسمن جي ٿيندي آهي، هڪڙي سياسي تاريخ، جيڪا حڪمران پنهنجي منشا مطابق لکرائيندو آهي، ۽ ٻي سماجي تاريخ، جيڪا اديب پنهنجي شاعري، ڪهاڻيءَ ۽ ناول يا ڪنهن صنف ۾ لکندو آهي، دراصل اها ئي

حقيقي تاريخ هوندي آهي، جنهن ۾ اديب بنا ڪنهن فرق جي پنهي پاسن کي برابر ڪٽي هلندو آهي، وڪيپيڊيا تي ڄاڻايل آهي ته:

"History is the study of the past Events occurring before the invention of writing systems are considered prehistory. "History" is an umbrella term that relates to past events as well the memory discovery, collection, organization, presentation and dates pretation of information about these events"

"تاريخ ماضيءَ جو مطالعو آهي، واقعن کي لکڻ جي نظام جي ايجاد کان اڳ ظاهر ٿيل آهي، "تاريخ" هڪ ڇٽيءَ مثل آهي، جيڪا ماضيءَ جي واقعن سان گڏوگڏ ياد رکڻ، دريافت ڪرڻ، گڏ ڪرڻ، ترتيب ڏيڻ، پيش ڪرڻ ۽ انهن واقعن بابت باهمي تعلق جي وضاحت، ڄاڻ مهيا ڪرڻ آهي".

تاريخ بابت ساڳي ويبسائيٽ تي هيٺ هنڌ لکيل آهي ته:

"History (from Greekio topic, historia, meaning inquiry knowledge acquired by investigation in the study of the past: Events occurring before the invention of writing system are coincided prehistory"

تاريخ (يوناني iotopia، تاريخي، تحقيق، يعني تحقيق مان حاصل ڪيل علم) ماضيءَ جو مطالعو آهي. واقعن جي لکڻ واري سرشتي کي متعارف ڪرڻ اڳ جي واقعن کي ايئن سمجهيو ويندو آهي.

تاريخ ٻن قسمن جي هوندي آهي، ان حوالي سان نامور اديب قاضي خادم لکي ٿو ته:

"تاريخ لکڻ جا جيڪي مروج طريقا رهيا آهن، تن مان هڪ تہ اِهو آهي تہ وقت جا باشاهہ يا حاڪم تاريخون مرتب ڪرائيندا، اهي تاريخون صرف بادشاهن جي تعريفن، ڪارنامن ۽ سڏارن سان ڀريل هونديون آهن".

ساڳئي مضمون ۾ اڳتي لکي ٿو تہ:

"ٻئي قسم جون تاريخون اهي آهن، جيڪي مورخ پنهنجي ماضيءَ جي باري ۾ کوجنا ڪري لکندا آهن، ۽ ماضيءَ جي ڪيترن ئي واقعن تان پردو کڻندا آهن، اهي مورخ عوام ۽ عوامي ڳالهين کي پنهنجي تاريخي مواد ۾ شامل ڪندا آهن، هنن جي کوجنا جو بنياد ڪنهن

مخصوص دور جي سماج، اقتصاديات ۽ عوامي زندگي ۽ ردعمل جي
واقعن تي هوندو آهي.“ (2)

تاريخي واقعن کي اسان جي فاضل محققن ۽ تاريخدانن پنهنجي علمي قابليت جي بنياد تي تمام گهڻو ڪم ڪيو آهي، جيڪو اڄ اسان کي بنيادي ماخذن طور ڪم ايندو آهي. انهن ۾ سنڌي ادب ۾ بنيادي تاريخ جا لڳ ڀڳ 36 وڏا ماخذ آهن، جن ۾ پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، نواز علي شوق غلام محمد لاکي ۽ ٻين ڪيترن ئي علمي ميدان ۾ تحقيق ڪري تاريخي واقعن کي نروار ڪيو آهي، جيڪو هڪ پُر مغز ڪم آهي، جنهن تي عالمن پنهنجو نُور نچوڙيو آهي، سنڌي ادب ۾ ادبي تاريخ کي سهيڙڻ ڪو سولو ڪم ڪونهي، پر انهيءَ باوجود ڪيترن ئي محققن انهيءَ ڪم کي بہ سرانجام ڏنو آهي.

سنڌ جي ادبي تاريخ جُڳن جي تاريخ آهي، ان ۾ ڪيترائي واقعا آهن، ڪيتريون ئي شخصيتون آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾ ڪجهہ نہ ڪجهہ هڙان وجهندا رهيا آهن. اسان وٽ تاريخي لحاظ کان ڪجهہ تاريخي ڪتاب ملن ٿا. جهڙوڪ: ”تاريخ معصومي“، ”تذڪره شعراءِ سنڌ“، ”تحفتہ الڪرام“ وغيره جيڪي بنيادي ماخذ آهن، انهن ڪتابن مان اسان کي ڪيترن ئي بزگن، شاعرن ۽ ولين جي زندگيءَ جي احوال سان گڏ سندن پيدائش ۽ وفات جون تاريخون بہ ملن ٿيون، هن مقالي ۾ صرف ان تاريخ تي بحث ڪيو ويو آهي، جن ۾ عالمن ۽ بزرگن جي پيدائش يا وفات جي سالن ۽ سنن ۾ مونجهارو آهي.

سنڌي ادب ۾ تاريخ لکڻ جو باقاعده رواج خانبهادر محمد صديق ميمڻ وڌو ان کان اڳ اسان کي لکت ۾ سنڌي ادب جي ڪابہ تاريخ ڪونہ ٿي ملي، البتہ اسان کي تذڪره ضرور ملن ٿا، جيڪي ڪنهن بہ مخصوص علائقي يا خاندان سان وابسطہ رهيا آهن، انهن تذڪرن ۽ تاريخي ڪتابن جي بنياد تي خانبهادر محمد صديق ميمڻ هڪ وک اڳتي وڌائي ۽ سنڌي ادب جي پهرين ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ لکي، جيڪا ٻن جُلدن تي مشتمل آهي، ان جو پهريون جُلد 1937ع ۽ ٻيو جُلد 1951ع ۾ شايع ٿيو سندس ڪتاب اهم ۽ بنيادي ادب جي تاريخ جو ڪتاب آهي، ڇاڪاڻ تہ ان کان اڳ ڪنهن بہ عالم ان تي ڪم نہ ڪيو ۽ هن صاحب ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ لکي پيڙهہ جو پٿر رکيو. جيئن تہ اهو سنڌ جي ادبي تاريخ تي پهريون محقق آهي، جنهن وڏيءَ محنت سان سنڌ جي ادبي تاريخ کي سهيڙيو آهي. ان ڪتاب ۾ مجموعي طور 65 ادبي شخصيتن جي ادبي ڪم جو تجزياتي جائزو پيش ڪيو ويو آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ ڪتاب ۾ ڪجهہ

مونجهارا ۾ غلطيون پڻ آهن، پر اسان ان ماخذ ۾ ننڍين غلطين کي نظرانداز ڪري صرف مکيه اسمن جي نشاندهي ڪجي ٿي. اهي مونجهارا يا غلطيون ڪهڙيون آهن.

اسان اڳ ۾ ذڪر ڪري آيا آهيون ته اهو بنيادي ماخذ آهي، انهيءَ کان اڳ ڪابه ڇپيل ادبي تاريخ اسان کي نه ٿي ملي، جو سندس ڪم تي تنقيد ڪجي، پر جيڪي مونجهارا آهن، انهن کي ضرور واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جيئن ان ڪتاب کي ڪنهن مستند عالم کان ايڊٽ ڪرائي نئين سِر سنواري، سڌاري پيش ڪيو وڃي.

ان ادبي تاريخ ۾ جيڪي به مونجهارا نظر آيا آهن، انهن کي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ”سنڌي ادب جي تاريخ“ سان پيٽي نشاندهي ڪئي وئي آهي. (ڪٿي ڪٿي ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب ۾ پڻ ڪي مونجهارا رهجي ويا آهن)

’سنڌ جي ادبي تاريخ‘ ۾ ڪي مونجهارا:

قاضي قادن کي سنڌي اساسي شاعريءَ جو ابو سمجهيو ويندو آهي، جيستائين سندس مڪمل ڪلام هٿ ڪونه آيو هيو تيستائين اُن جي 7 شعرن، بيتن کي اهميت ۾ بنيادي حيثيت حاصل هئي، جيڪي شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪتاب ”بيان العارفين و تنبيهه الغافلين“ مان مليا هئا، خانبهادر محمد صديق ميمڻ جي ادبي تاريخ ۾ اسان کي اُن بابت به الڳ الڳ داخلائون ملن ٿيون، ڪتاب جي 27 هين صفحي تي خانبهادر لکي ٿو ته:

> ”ڪڏهن ڪڏهن سنڌيءَ ۾ بيت چوندو هو انهن مان رڳو ست بيت شاهه ڪريم جي رسالي ۾ موجود آهن“ (3)

ساڳئي ڪتاب ۾ 33 هين صفحي تي لکيل آهي ته:

> ”تن مان ڇهه بيت قاضي قادن جا آهن“

هڪ ئي ڪتاب ۾ به رايا منجهائيندڙ هوندا آهن، ان ڪري انهيءَ مونجهاري کي ختم ڪرڻ گهرجي، جيڪا تصحيح سان ممڪن آهي.اها ساڳئي غلطي ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ صاحب به پنهنجي ڪتاب ۾ ڪئي آهي، جيڪا کيس ڪرڻ نه گهربي هئي، ڇوته انهيءَ کان اڳ تحقيق ٿي چُڪي هئي ته قاضي قادن جا اسان کي بيان العارفين ۾ اسان کي ست بيت مليا آهن، نه ڪي اٺ، ان حوالي سان ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو ته:

> ”سندس اٺ بيت شاهه ڪريم جي ملفوظات بيان العارفين مان مليا آهن“ (3)

انهيءَ جو درست ۽ تحقيقي جواب اسان کي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ“ (جُلد پهريون) ۾ ملي ٿو. هُو لکي ٿو تہ:

”پهرين پهرين شاهہ ڪريم (1632ع–1538ع) قاضي قادن جا ست بيت مريدن ۾ معتقدن جي اڳيان پڙهيا. هي بيت شاهہ ڪريم جي رسالي ۾ قاضي قادن جي نالي سان محفوظ رهيا“. (4)

قاضي قادن جا ڪل ”ست “ بيت بيان العارفين ۾ شامل آهن. انهيءَ تي اڪثر محقق متفق آهن.

قاضي قادن بابت هڪ ٻيو مونجهارو، جيڪو پڻ خانبهادر محمد صديق ميمڻ وٽ آهي، اُهو تہ:

”قاضي قادن 1581ع ۾ قاضي مقرر ٿيو“. (ص: 27)

ممڪن آهي تہ اِها پروف جي غلطي هجي ۽ 1518ع بجاءِ 1581ع لکجي ويو هجي، جو انهن ڏينهن ۾ بکر جو قاضي مقرر ٿيو هجي. درست انگ اکر نہ هجڻ سبب ڪي بہ تاريخون اسان کي نہ مليون آهن. جنهن جي آڌار تي حتمي راءِ پيش ڪري سگهجي.

خانبهادر محمد صديق ميمڻ جيڪي بہ سن ۽ سال ڄاڻايا آهن، اهي سڀ آڳاٽا احوال، تذڪرن ۽ ملفوظات جي بنياد تي ڏنا آهن. جيڪي سندس والد وٽ موجود هئا، انهن ڪتابن ۾ آيل سن ۽ سالن جي مطابق اوائلي سنڌي ادب جي تاريخ جوڙي راس ڪيائين. انهيءَ ۾ جيڪڏهن ڪا گنجائش رهجي وئي آهي يا سال، سن غلط يا مونجهاري وارو آيو آهي تہ انهيءَ کي تحقيق جي دائري ۾ آڻي، اهي سن ۽ سال درست ڪري سگهجن ٿا.

تاريخ جيڪڏهن وقت سر لکي وڃي تہ ان جو درست رڪارڊ ايندڙ نسلن وٽ رهندو ۽ انهيءَ کي درست مڃي، تحقيق کي اڳتي وڌايو ويندو. پر سنڌي ادب ۾ جيڪي بہ تاريخون لکيون ويون آهن، اُهي سڀ ذاتي ڪوشش جو نتيجو آهن. ادارن يا حڪومتي ڌرين ماضيءَ ۾ سندن ڪا بہ مدد نہ ڪئي. جڏهن تہ ڪنهن بہ قوم جي ادبي تاريخ مرتب ڪرڻ لاءِ ادارا ۽ منظم حڪمت عملي جو هجڻ لازمي هوندو آهي. دنيا جي ترقي يافتہ ملڪن ۾ صورتحال بهتر آهي، جتي مفڪرن، تاريخدانن ۽ ليکڪن کان سندن صلاحيتن آڌار موضوع وار ڪم ورتو ويندو آهي.

سن ۽ سالن جي آڌار تي اسان ڪنهن بہ شاعر ۽ اديب جي درست عمر جو اندازو لڳائي سگهبو آهي. اهڙن ئي مونجهارن ۾ شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو بہ ذڪر آهي، مختلف محققن سندن پيدائش جا مختلف سال ڄاڻايا آهن. جيڪو تاريخي مونجهارو

آهي، شاهہ عبداللطيف جي پيدائش ۽ وفات سان ئي اسان ان دور جي حالتن جو تعين ڪري سگهندا آهيون. جيڪڏهن اهو منجهيل سُٽ سلجهي ويندو تہ ان سان لاڳاپيل بيا ڪيترائي مونجهارا پڻ حل ٿي ويندا آهن.

’سنڌ جي ادبي تاريخ‘ ۾، خانبهادر محمد صديق ميمڻ، شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي جنم جو سال 1689ع ۽ وفات جو سال 1752ع ڄاڻايو آهي، جيڪو ان کان پوءِ ڪيترن ئي ڪتابن ۾ جيئن جو تيئن رهيو آهي، پر انهيءَ کان علاوه ڪجھ محققن شاهہ لطيف جي زندگيءَ تي جامع تحقيق ڪئي ۽ پيرا کنيا ۽ درست پيدائش جي سال جي نشاندهي ڪئي آهي، جنهن تي اڪثر متفق آهن، اهو سال 1690ع آهي، پر ناميارين محقق بدر ابڙي پنهنجي ڪتاب ۾ شاهہ لطيف جي جنم جو سال 31 مارچ 1691ع ڄاڻايو آهي. ان حوالي سان بدر ابڙو لکي ٿو تہ:

”شاهہ عبداللطيف جي سوانح حيات جا سڀ ماهر ان راءِ تي متفق آهن تہ لطيف سرڪار 14 صفر مطابق 1165 هجري ۾ وفات ڪئي، هجري سن موجب اها پهرين جنوري 1752ع ۽ ڇنڇر جو ڏينهن هيو. پر عام روايت آهي تہ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي وفات جمعي جي ڏينهن ٿي هئي. چنڊ ۽ سج تي ٻڌل تاريخن ۾ هڪ ڏينهن جي فرق جو سدائين امڪان رهندو آهي، ان ڪري ممڪن آهي تہ ڀٽائي صاحب جي وفات جي تاريخ 31 ڊسمبر 1751ع هجي. جيڪو جمعي جو ڏينهن هو. ڪن محققن مطابق شاهہ سائينءَ جي عمر اسلامي ڪئلينڊر جي حساب سان 63 سال هئي، ۽ سندس جنم جي تاريخ ساڳئي يعني 14 صفر 1102هجري هئي، پر ڀٽائي پيرن جو چوڻ آهي تہ اها تاريخ درست نہ آهي، اصل تاريخ پهرين رجب 1102هجري آهي. ان ڪري آئون ان راءِ کي وڌيڪ اعتبار جوڳو سمجهان ٿو. عيسوي جي سن جي ڪئلينڊر موجب اها تاريخ 31 مارچ 1691ع، ڏينهن ڇنڇر بيهي ٿو يعني عيسوي سن مطابق ڀٽائي جي عمر 60 سال ۽ نو مهينا بيهي ٿي“. (5)

جيتوڻيڪ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب پنهنجي تحقيق جي بنياد تي 1690ع ئي درست ڄاڻايو آهي، پر بدر ابڙي جيڪا وضاحت پيش ڪئي آهي، اُها وڌيڪ وزنائتي ۽ اسلامي ڪئلينڊر مطابق آهي، ڊاڪٽر بلوچ صاحب هجري سال تہ واضح ڪيا آهن، ان مطابق شاهہ لطيف جي عمر 63 ورهيہ بيهي ٿي، جڏهن تہ عيسوي سال ۾ فرق آهي، ان فرق کي سمجهڻ لاءِ اسان کي بدر ابڙي جي وضاحت کي آڏو رکڻ گهرجي.

سنڌي ادب جي تاريخن ۾ انهيءَ کان علاوه بہ ڪيترائي سن ۽ سالن جا مونجهارا آهن. جن ۾ سچل سرمست جي سوانح بابت مختلف محققن مختلف رايا پيش ڪيا آهن. سندس پيدائش جي سال تي تمام گهڻو بحث ٿيو آهي. مختيار احمد ملاح پنهنجي ڪتاب "سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو" ۾ لکي ٿو تہ:

"سندس شروعاتي تعليم سندس ڏاڏي ميان صاحب ڏني جي اثر هيٺ ٿي. ڏاڏي جي وفات کان پوءِ سندس والد ميان صلاح الدين بہ هن جهان مان برقعو مٽائي ويو. اهڙيءَ طرح هن جي سار سنڀال جو بار سندس چاچي عبدالحق تي آيو". (6)

ان حوالي سان ڊاڪٽر مخمور بخاري لکي ٿو تہ:

"سچل سرمست جي ولادت کان 6 سال بعد 1158هجري 1745ع ۾ صغير سني ۾ سندس مٿي تان والد صاحب ميان صلاح الدين جي شفقت جو هٿ کڄي ويو". (7)

مختيار احمد ملاح جو آهي، ايس ايس، پي سي ايس ۽ يونيورسٽي جا ڪيترائي شاگرد پڙهن ٿا، جيڪڏهن گهڻو پڙهيو ويندڙ ڪتاب ۾ ايڏي وڏي غلطي هوندي تہ اسان ڪيئن پنهنجي تاريخ ۽ تاريخي واقعن کي ياد ڪري سگهنداسين. اهو هڪ تمام وڏو مونجهارو آهي، جيڪو ٻين ڪتابن ۾ هن ريت آهي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو تہ:

"ميان صلاح الدين پنهنجي والد جي زندگيءَ ۾ بلڪ ان جي وفات کان 16 سال (سچل جي 1170هہ جي ولادت جي سال موجب) ۽ (1152هہ سچل جي ولادت جي سال موجب) 34 سال اڳي وفات ڪري چڪو هو. چو جو ميان صلاح الدين پنهنجي والد کان گهڻو اڳ وفات ڪري چڪو هو" (8).

ڊاڪٽر مخمور بخاري پنهنجي ڪتاب "سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر" ۾ لکي ٿو تہ:

"خواجا محمد حافظ صاحب کي ٻہ پٽ ٿيا، ميان صلاح الدين، والد جي حياتيءَ ۾ وفات ڪئي، حضرت سچل سرمست جو والد ميان صلاح الدين هو...... خواجا صاحب (ميان صاحب ڏنو) جي رحلت وقت سچل سرمست چاليهہ ورهين جو هو". (9)

ڏيان طلب ڳالھ اھا آھي تہ تحقيق جي دوران اسان تاريخن ۽ سنن کي الائجي ڇو نظرانداز ڪيو آھي. ڊاڪٽر صاحب جي ڪتاب ۾ ڏنل تاريخن ۽ سالن موجب سچل سرمست جي سندس ڏاڏي جي وفات وقت عمر 49 سال بيھي ٿي. 1788ع مان 1739ع کي ڪاٽو ڪيو وڃي تہ جواب 49 سال بيھي ٿو پر ڊاڪٽر صاحب پنھنجي تحقيقي ڪتاب ۾ چاليھہ ورھيہ لکيو آھي.

سچل سرمست تي جيتري بہ تحقيق ٿي آھي. ان تي نظر وجھجي تہ سچل سرمست جي پيءُ ۽ ڏاڏي جي وفات کان پوءِ لفظ استعمال ڪيو ويو آھي (سار سنڀال) ڇا 49 سالن جي عمر واري کي سار سنڀال جي ضرورت آھي؟ روحاني ۽ تدريسي تعليم بابت ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکي ٿو تہ:

> ”سچل سرمست جو چاچو ۽ روحاني رھبر ميان عبدالحق سندس رھنما بڻيو. عربي، فارسي ۽ تصوف جي رمزن کان واقف ڪيائين. ايئن روحاني تعليم کان واقف ٿيڻ سان گڏ پورو پورو تعليم يافتہ حافظ بڻيو“. (10)

دراصل اسان وٽ بھتر نموني سان تحقيق ڪونہ ٿي آھي. اِھي سڀ تاريخون ۽ سن محققن جي نظر مان ضرور گذريا ھوندا. پر جيئن تہ سنڌي ادب جي تاريخ ضخيم آھي. اھا ڪنھن بہ ھڪ محقق جي وس جي ڳالھ ناھي. جو مڪمل ٿي سگھي. پوءِ بہ جن محققن پنھنجو نور نچويو انھن کي جس آھي.

تحقيق جو ميدان وسيع آھي. ماضيءَ جي پيٽ ۾ ھاڻي وڌيڪ تحقيقي سھوليتون ميسر آھن. ڌار ڌار ادبي شخصيتن تي تحقيق ٿي رھي آھي. انھيءَ ڏس ۾ ڊاڪٽر مخمور بخاريءَ جي ٿيسز ۾ ميان صاحب ڏني فاروقيءَ جو جنم سال 1689ع ڄاڻايل آھي. ھو پنھنجي ٿيسز ”سچل سرمست ۽ ان جا ھمعصر شاعر“ ۾ ڊاڪٽر عطا محمد حامي جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ:

> ”خواجا محمد حافظ ولد ميان عبدالوھاب 1101ھ مطابق 1689ع ۾ تولد ٿيو“ (11)

جڏھن تہ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ”سنڌي ادب جي تاريخ“ جي جلد پھرين ۾ لکي ٿو تہ:

> ”ميان صاحب ڏني جي ولادت 1101ھ مطابق 1697ع ۾ ٿي“. (12)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ان لکت جي ٻين محققن بہ پيروي ڪئي آھي ۽ ساڳيون تاريخون ۽ سن ڄاڻايا آھن. انھن ۾ مختيار احمد ملاح بہ شامل آھي. جنھن

پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو“ ۾ ميان صاحب ڏني فاروقيءَ جي پيدائش جو سال ساڳيو 1697ع ڄاڻايو آهي.

غالب گمان آهي تہ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو کان لاشعوريءَ طور يا پروف جي غلطي رهجي وئي هوندي، جو 1101هجري مطابق سال 1689ع بيهي ٿو ۽ ڊاڪٽر صاحب 1697ع ڄاڻايو آهي. ڊاڪٽر صاحب عيسوي سال سان گڏ هجري سال پڻ ڏنو آهي، جيڪو نشاهدي ڪري ٿو تہ اها پروف جي چُڪ رهجي وئي هوندي پر ان کان پوءِ جن محققن ۽ مرتبن جيڪي بہ سنڌي ادب جي تاريخ تي ڪتاب سهيڙيا آهن، انهن ڪي ضرور هجري ۽ عيسوي سال کي پيٽڻ گهرجي ها پر ايئن ٿيو ناهي، بنا ڪنهن ڇنڊ ڇاڻ جي جيڪي اسان کان تاريخ ۽ سن، سال جون غلطيون رهجي ويون آهن. انهن کي ٻين ڪتابن ۾ جيئن جو تيئن رکيو ويو آهي، مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ۾ بہ ساڳيو ئي سال 1697ع ڄاڻايل آهي، جيڪو ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي، جڏهن تہ ان کي هجري سال سان پيٽي درست ڪري سگهجي پيو. ڪلاسيڪل شاعرن جي ٽمورتي (شاهہ، سچل، سامي) جو آخري رتن سامي آهي، ساميءَ جي داخلا ۾ ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو تہ: ”شڪارپور جو وينل هو ۽ 100 سالن جي عمر ۾ 1850ع ۾ چالاڻو ڪيائين“

جڏهن تہ پروفيسر ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي مطابق ساميءَ جي ڪُل عمر 107 سال بيهي ٿي، سندس پيدائش 1743ع ۾ ٿي وفات جو سال 1850ع آهي. (13)

انهيءَ کان علاوه ٻين ڪيترن ئي شاعرن، اديبن جي تاريخن، سالن ۽ سنن ۾ مونجهارا آهن. انهن ۾ ڪن اهم شخصيتن جو ذڪر ڪجي ٿو جن ۾: خواجا محمد زمان لنواريءَ واري جي درست پيدائش جو سال 1713ع ۽ وفات جو سال 1774ع آهي، جيڪو 1697ع ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ادبي تاريخ ۾ واضح آهي، جڏهن تہ ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ادب جو تاريخي جائزو“ ۾ لکي ٿو تہ:

> ”هي سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي جو وڏو بزرگ هو ۽ لنواري درگاهہ جو باني هو. 1780ع ۾ سندس ولادت ٿي ۽ 1874ع ۾ وصال ڪيائين“. (14)

هي تہ وڏو مونجهارو آهي جو ميمڻ صاحب سندس پيدائش جو سال ئي 1780ع ڄاڻائي ٿو جيڪو بہ خواجا محمد زمان جي وفات کان 6 سال پوءِ جو آهي، ايئن ڪرڻ سان ئي تاريخي حوالا، تاريخي قصا ۽ تاريخي ملاقاتون ميسارجي وينديون، شاهہ عبداللطيف جو خواجا محمد زمان سان ڪيل ان ملاقات کان پوءِ جيڪو بيت پڙهندو رهندو هيو:

مون سي ڏنا ماءِ، جنين ڏنو پرينءَ کي،
تنين سنڌي ڪاءِ، ڪري نہ سگهان ڳالهڙي (شاهہ)

انهيءَ بيت جو پسمنظر ئي ختم! اهي تمام وڏيون غلطيون آهن، جن کي هاڻي دهرائڻ نہ گهرجي. گهٽ ۾ گهٽ پبلشر تي اها ذميواري عائد ٿئي ٿي تہ اُن کي اپڊيٽ ڪرائي شايع ڪيو وڃي، ساڳئي ڪتاب جي صفحي نمبر 77 تي لکيل آهي تہ:

"1639ع ۾ نادر شاهہ حملو ڪيو ۽ شڪارپور واري حصي کي قنڌار سان ملائي ڇڏيو." (15)

ٽالپر دور سان واسطو رکندڙ حڪمران ۽ شاعر مير مراد علي خان جي وفات جو سال 1833ع آهي، جڏهن تہ "سنڌي ادب جو تاريخي جائزو" ۾ صفحي نمبر 108 تي 1933ع ڄاڻايل آهي.

ديوان ليلارام وطڻ مل جي اصل پيدائش ۽ وفات جو سال 1941ع_1867ع آهي، جڏهن تہ مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ۾ صفحي نمبر 310 تي 1918ع_1867ع لکيل آهي!

مرزا قليچ بيگ جي پيدائش ۽ وفات جي سال تي ڪنهن کي بہ ڪو شڪ ڪونهي، پر ان باوجود سنڌ جي ادبي تاريخن مان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي جُلد ٻئي ۾ 1929ع_1855ع ۽ مختيار احمد ملاح جي ڪتاب ۾ مختلف جڳهن تي الڳ الڳ سن ڄاڻايل آهن. ساڳئي ئي ڪتاب ۾ 1855ع تہ ڪٿي 1853ع جنم جو سال لکيل آهي، پرمانند ميوارام (فيلڪس) جي پيدائش ۽ وفات جي سال بابت مونجهارا آهن، هڪڙين ادبي تاريخن ۾ هڪڙي تہ ٻين تاريخن ۾ ٻئي تاريخ ڄاڻايل آهي، جڏهن تہ انعام شيخ جي مرتب ڪيل ڪتاب "پرمانند ميوارام" ۾هن ريت ڄاڻايل آهي:

"پرمانند جو جنم سال 1866ع تي ٿيو ۽ ديهانت سال 1938ع ۾ ٿيو."(16)

جڏهن تہ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي 'سنڌي نثر جي تاريخ' ۾ لکيو آهي تہ:

"ديوان پرمانند ميوارام 1856ع ۾ هڪ عامل گهر ۾، حيدرآباد ۾ ڄائو هو." (17)

ٻئي پاسي مختيار احمد ملاح 'سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو' جنم جو سال 1865 ڄاڻايو آهي!

مختيار احمد ملاح، ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ جي پيدائش جا پنهنجي هڪ ئي ڪتاب ۾ بہ مختلف سن ڄاڻايا آهن، صفحي نمبر 312 تي 1875ع ۽ صفحي نمبر 340

تي وري 1876ع لکيل آهي، جن مان تضاد نظر اچي ٿو مختيار احمد ملاح ڪتاب "سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو" ۾ محمد بخش واصف جي وفات جو سال صفحي نمبر 845 تي 1950ع ڄاڻايو آهي، جڏهن ته ڊاڪٽر جبار جوڻيجي صاحب 1952ع لکيو آهي، مختيار احمد ملاح پنهنجي هڪ ٻئي ڪتاب "سنڌي ادب تي هڪ نظر" ۾ 1952ع ڄاڻايو آهي.

سنڌي ادب ۾ اهم ۽ ڪنهن قدر مستند ادبي تاريخ جيڪا ڇپجي چڪي آهي، سا ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي آهي، جيڪا ٽن جُلدن تي مشتمل آهي، پهريون جُلد اوائلي دور ۽ ڪلاسيڪل ادب، ٻيو جُلد عروضي ۽ جديد شاعري تي، جڏهن ته ٽيون ۽ آخري جُلد ناول، ڪهاڻي، مضمون، سفرنامو خطن وغيره تي آهي. (تازو هي ڪتاب هڪ ٿي جلد ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ڇاپيو آهي، جنهن ۾ سنن جون ڪجهه غلطيون درست ڪيون ويون آهن) جوڻيجي صاحب (مرحوم) ڪيترن ئي اهم ۽ مستند تذڪرن ۽ ادبي تاريخن جي حوالن جي آڌار تي اها ادبي تاريخ لکي، پر ڪٿي ڪٿي مونجهارو پيش اچي ٿو جهڙوڪ جُلد پهرين جي صفحي نمبر 134 تي لکيل آهي ته"اهڙي ريت 1887ع ۾ مرزا قليچ بيگ، شاهه لطيف بابت انگريزيءَ ۾ ڪتاب شايع ڪيو ۽ 1897ع ان جو سنڌي ترجمو ڇپيو." اهو ته ڊاڪٽر صاحب جي ادبي تاريخ ۾ آهي، ۽ ڊاڪٽر صاحب جو ڪتاب بنا ڪنهن شڪ جي هڪ بهترين ۽ پُر علم تحقيق آهي، جڏهن ته مرزا قليچ بيگ چيئر پاران تحقيق ڪري ڇپايل ببليوگرافيءَ ۾ ڪجهه هن ريت لکيل آهي ته: "احوال شاهه عبداللطيف ڀٽائي سنڌيءَ ۾ 1885ع انگريزيءَ ۾ ڪتاب Life of Shah Abdul Latif Bhittai,1910 ڄاڻايل آهي، ساڳي ببليوگرافيءَ جي صفحي نمبر 35 تي انگريزيءَ 1887ع ۽ سنڌيءَ ۾ پڻ ساڳيو سال 1887ع ڄاڻايل آهي، ان حوالي سان ببليو گرافيءَ ۾ لکيل آهي ته:

> Originally the first ever complete biography of Shah Abdul Latif Bhittai was authored by Mirza Kaleech beg on 1st September 1887 in English, letter on the insistence of some friends Mirza Kaleech beg translated it in to sindhi, possibly in the same year. (page:85)

هاڻي هتي مونجهارو ٻنهي طرفن کان آهي، ببليوگرافي توڙي ادبي تاريخ، ڊاڪٽر عبدالجبار لکيو آهي ته انگريزيءَ ۾ 1887ع ۽ ان جو ترجمو 1897ع ۾ ڪيائين، جڏهن ته ببليوگرافيءَ ۾ شاهه لطيف بابت تي داخلائون ڏنل آهن، جيڪي مٿي ڄاڻايل آهن، جڏهن ته ببليوگرافي جي صفحي نمبر 85 تي واضع لکيل آهي ته

"first ever complete biography of shah ab latif" جيڪڏهن اسان ان کي پهريون مڪمل شاهہ لطيف جو احوال مڃئون ٿا تہ 1885ع وارو احوال شاهہ لطيف پڻائي سنڌيءَ ۾ ڪٿان آيو؟ جڏهن تہ صفحي نمبر 11 ۽ 35 تي ان ڪتاب جي قليچ ڇپيئر پاران انگريزيءَ ۾ ڇپجڻ جي وضاحت ساڳي آهي. اهو هڪ تمام وڏو مونجهارو آهي، جيڪو پڙهائي حل ٿيڻ گهرجي.

مرزا قليچ بيگ پنهنجي آتم ڪٿا ۾ "پيدائش جو سال 1270هجري مطابق 1853ع" ڏنو آهي، جڏهن تہ ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب ٻئي جُلد ۾ صفحي نمبر 369 تي 1855ع لکيو آهي. ان روايت کي اڳتي وڌائيندي مختيار احمد ملاح جيئن جو تيئن ڄاڻائي آهي، انهيءَ ۾ واڌاري ۽ سڌاري جي ڪابہ جسارت ڪانہ ڪئي، صفحي نمبر 259 تي 1855ع تہ ساڳئي ڪتاب صفحي نمبر 280 تي وري 1853ع ڄاڻائي آهي.

اسان کي خاص ڪري اهڙين شخصيتن جي داخلائن ۾ احتياط کان ڪم وٺڻ گهرجي، جن پنهنجي آتم ڪٿا لکي آهي ۽ انهيءَ ۾ پاڻ درست سن ڄاڻايا آهن. تحقيق ۽ تنقيد ڪري نئين شيءَ تخليق ڪرڻ هڪ اهڙو فن آهي، جنهن سان نيون راهون نيون ڳالهيون سامهون اچن ٿيون، ان لاءِ ڊاڪٽر اسحاق سميجو لکي ٿو تہ:

> "تنقيد دراصل ڳولها ۽ دريافت جو عمل آهي" (16)

جڏهن بہ ڪا نئين تخليق لکبي آهي ان جو پهريون نقاد ليکڪ پاڻ هوندو آهي، ادب جي تاريخ تي ڪتاب لکڻ دوران اسان کي جيڪي تاريخون ملن ٿيون، انهن جي اڳ موجود ڪتابن مطابق ضرور ڇنڊڇاڻ ڪجي، انهيءَ سان اسان جي ادبي تاريخ بهتر کان بهتري تي سگهي ٿي. مختيار احمد ملاح هر هڪ موضوع تي الڳ الڳ ڪتاب سهيڙيا آهن، جهڙوڪ: سنڌي ڪهاڻيءَ جي تاريخ، سنڌي ناول جي تاريخ، سنڌي ڊرامي جي تاريخ وغيره، انهن ڪتابن مان ڪيترائي شاگرد توڙي عام پڙهندڙ فائدو حاصل ڪري رهيا آهن. پر مرزا قليچ بيگ جي داخلا ۾ غلطي آهي، جيڪا سيني ڪتابن ۾ ساڳئي آهي، سندس ڪتاب ۾ لکيل آهي تہ:

> "سندس ادبي خدمتن جو قدر ڪندي انگريز سرڪار کيس قيصرِ هند جو تمغو ۽ 1905ع ۾ شمس العلماءَ جو لقب ڏنو بعد ۾ کيس خانبهادر جو لقب بہ مليو."

مرزا قليچ بيگ پنهنجي آتم ڪٿا ۾ واضع لکيو آهي تہ:

"قيصرِ هند جو ٻِلو مِلڻ 1906ع" (17)

شمس العلماءَ جو لقب مرزا صاحب کي 1924ع ۾ مليو انهيءَ بابت سندس آتم ڪٿا ۾ ڪيترائي مبارڪن جا خط پڻ شامل آهن، مرزا صاحب لکي ٿو تہ:

"02 جنوري نئين سال جي لقبن جي ياداشت ۾ مون کي شمس العلماءَ جو لقب مليو ۽ وائسراءِ هند جي سيڪريٽري ۽ گورنر بمبئيءَ جي سيڪريٽري ۽ ڪمشنرن ۽ ڪليڪٽرن ۽ ٻين يورپي صاحبن ۽ مسلمانن ۽ هندن ۽ پارسي دوستن وٽان مبارڪباديءَ جا خط ۽ تارون پهتيون". (18)

مختيار احمد ملاح جو تحقيقي ڪم ساراهہ جوڳو آهي، پر قليچ جي داخلا ۾ سن ۽ سال جيڪي ڄاڻايا آهن، اُهي ڪجهہ غلط آهن. انهيءَ جا درست سن ۽ سال اسان کي مرزا قليچ بيگ جي آتم ڪٿا ۾ ملن ٿا.

تاريخي سن ۽ سالن جا ڪيترائي مونجهارا آهن. "سنڌي ادب تي هڪ نظر" ۽ "سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو" ۾ محترم مختيار احمد ملاح پرسرام ضيا جي داخلا ۾ پيدائش ۽ وفات 1958ع_1911ع ڄاڻايو آهي ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ "سنڌي ادب جو مختصر جائزو" ۾ 1959_1892ع ڄاڻائي آهي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب پرسرام ضياءَ بابت لکي ٿو تہ:

"1958ع_1911ع پرسرام اصل ٺٽوي آدم جو هو پوءِ لڏي نوابشاهہ هليو ويو" (19)

ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ پنهنجي ڪتاب جي صفحي نمبر 117 تي حمل فقير لغاري جو جنم سال 1810ع ڄاڻائي ٿو ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو 1809ع ڄاڻائي ٿو جڏهن تہ مختيار احمد ملاح 1815ع ڄاڻائي آهي، هاڻي انهن سڀني مان ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ڄاڻايل تاريخ ۽ سال اعتبار جوڳو آهي.

پرمانند ميورام "جوت اخبار" 1896ع ۾ جاري ڪئي، جڏهن تہ مختيار احمد ملاح جي ڪتاب "سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو"جي صفحي نمبر322 تي "1894ع" ڄاڻايل آهي. جوت اخبار جي لاءِ "سنڌي نثر جي تاريخ" ۾ منگهارام ملڪاڻي صاحب لکي ٿو تہ:

" مشهور دو هفتي اخبار "جوت"، جا 1896ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ان پختي ڄاڻوءَ ۽ خذمتگار چالو ڪئي هئي جنهن کي ٻوليءَ جي

بٺي سچي پارکو استاد پيرومل "سنڌ جو ايڊيسن"، جو خطاب ڏنوهو. (20)

ليکراج ڪشنچند عزيز جي پيدائش ۽ وفات، مختيار احمد ملاح وٽ صفحي نمبر264 تي 1898ع کان 1977ع آهي، جڏهن ته محترم ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي وٽ سنڌي ادب جي تاريخ جلد ٻئي ۾ صفحي نمبر474 تي 1897ع کان 1971ع ڄاڻايل آهي.

عثمان علي انصاريءَ جي جنم ۽ وفات مختيار احمد ملاح وٽ صفحي نمبر300 تي 1901ع کان 1966ع ڄاڻايل آهي، جڏهن ته محترم غلام محمد گرامي صاحب "وياسي وينجهار" ۾ لکي ٿو ته:

" سنڌي ادب جو هڪ اديب، عالم، مخلص ۽ محقق جناب عثمان علي انصاري 2 سيپٽمبر 1962ع تي، ڪراچي ۾ داعيءَ اجل کي لبيڪ چئي، هن دار فانيءَ کان موڪلائي، عالم جاودانيءَ ڏانهن واهي ٿيو. (21)

نتيجو:

سنڌي ادب جي تاريخ جيئن ته هڪ وسيع موضوع آهي. جن به محقق پنهنجو نُور نچوئي سنڌي ادب جي شائقن ۽ پڙهندڙن کي تاريخ لکي ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي، انهن سڀني کي جس هجي، پر اڪثر سنڌي ادب جي تاريخ وارن ڪتابن ۾ مختلف اسمن بابت انگ اکر خاص ڪري ڄمڻ ۽ وفات جا سن يا ڪن ٻين واقعن جا سَن متضاد آهن، جن سان سنڌي ادب جي شاگردن کي ڪافي مونجهارا درپيش آهن. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته هن جديد دور ۾ تحقيق جا طريقا ۽ سهوليتون استعمال ڪندي، مختلف عالمن ۽ ماهرن جي نظرثانيءَ ۽ سهڪار سان اهي غلطيون ۽ مونجهارا درست ڪري هڪ جامع ادبي تاريخ مرتب ڪئي وڃي، ڇاڪاڻ جو سنڌي ادب ۾ ماسترس کان پي ايڇ ڊي سطح جا شاگرد توڙي سي ايس ايس ۽ پي سي ايس جي تياري ڪندڙ اميدوار مختلف ڪتابن ۾ موجود غلطين سبب سُٺين مارڪن کان محروم ٿي سگهن ٿا. گڏوگڏ سنڌي ادب تي تحقيق جو ڪم پڻ متاثر ٿي سگهي ٿو ان ڪري سنڌي ادب جي هڪ مستند تاريخ ايندڙ نسلن تائين محفوظ ڪرڻ لاءِ سنڌ جي علمي ۽ اشاعتي ادارن کي سنجيدگيءَ سان ڪم ڪرڻو پوندو.

حوالا

01. قاضي، آءِ آءِ، علامہ ”او ڪو پيو فهم“ سنڌ فلاسافيڪل سوسائٽي،حيدرآباد، 1989ع، ص 105

02. قاضي، خادم، ڊاڪٽر ”ادب ۽ روايتون“ سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 1992ع، ص 34 ۽ 35

03. ميمڻ، محمد صديق، خانبهادر ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄامشورو، ص 27 ۽ 33

04. جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر ”سنڌي ادب جي تاريخ“ (جلد پهريون ۽ ٻيو) سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، 2004ع، ص 53

05. ابڙو بدر، ”سنڌ جو شاهه“، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2014ع، ص 15

06. ملاح، مختيار احمد ”سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو“ ڪانياواڙ اسٽور، ڪراچي، 2014ع، ص 196

07. بخاري، مخمور، ڊاڪٽر، ”سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر“ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2011ع، ص 27

08. جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر ”سنڌي ادب جي تاريخ“ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 2004ع، ص 278

09. بخاري، مخمور، ڊاڪٽر، ”سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر“ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2011ع، ص 20

10. جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر ”سنڌي ادب جي تاريخ“ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 2004ع، ص 278

11. بخاري، مخمور، ڊاڪٽر، ”سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر“ثقافت کاتو حڪومت سنڌ، 2011ع، ص 14

12. جوڻيجو عبدالجبار، ڊاڪٽر ”سنڌي ادب جي تاريخ“ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 2004ع، ص 206

13. هڪڙو انور ”فگار“ ڊاڪٽر ”ادب، زندگي ۽ سماج“ مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2009ع، ص 118

14. ميمڻ، عبدالمجيد، سنڌي ”سنڌي ادب جو تاريخي جائزو“ روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2017ع، ص 92

15. ساڳيو ص 77

16. شيخ، انعام "پرمانند ميوارام" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد 2007ع. ص41
17. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر "سنڌي نثر جي تاريخ" سنڌي ساهت گهر 1999ع،ص 135
18. سميجو، اسحاق "شاعريءَ سان دشمني" روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2005ع، ص 10
19. مرزا قليچ بيگ "سائو پن يا ڪارو پنو" سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2004ع، ص 197
20. ساڳيو، ص 232
21. جوڻيجو، عبدالجبار، ڊاڪٽر "سنڌي ادب جي تاريخ" سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، 2004ع، ص 442
22. ملڪاڻي، منگهارام "سنڌي نثر جي تاريخ" روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 1993ع، ص 202
23. گرامي، غلام محمد "ويا سي وينجهار" سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1995ع، 129